
ՄԵՏԱՂԵ ԶԵՆՔԵՐԸ, ԳՈՐԾԻՔՆԵՐՆ ՈՒ ՍԱՐՔԵՐԸ ՀՄԱՅՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

ԱՍՏՂԻԿ ԻՍՐԱՅԵԼՅԱՆ

Տարբեր առարկաների մոզական գորությունը ժողովրդական պատկերացումներում պայմանավորված է մի շարք գործոններով, որոնցից մեկը նյութն է՝ տվյալ դեպքում մետաղները: Մետաղե առարկաները ոչ միայն նյութին տրվող գերբնական գորությամբ են գործում, այլև նրանց իրական ու մոզական գործառույթներով և տարբեր գաղափարական իմաստներով, որոնք կնշվեն զուգահեռաբար:

Երկնաքարային, սովորական երկաթի և պղնձի մասին ուշագրավ վկայություններ կան հնագույն ժամանակներից. օրինակ Եգիպտոսում գտնված մ. թ. ա. IV հազարամյակի այն առարկաները, որոնցում երկնաքարային երկաթը և ոսկին հավասարաթեք թանկագին նյութեր էին՝ Անատոլիայում՝ այն զարդերը, կուռքերը, կրոնական արարողություններում օգտագործվող մյուս իրերը, որոնց ամրության, հավերժության, մաքրության խորհրդանշական իմաստներ էին վերագրվում խեթական սեպագիր տեքստերում և այլն: Երկաթե աշխատանքային գործիքներն ու մարտական զենքերը, գործնականից բացի, ծիսական նշանակություն ունեին (երկաթե լախտը, գուրգը, մեխը կամ բրիկը, մուրձը, կացինը և այլն), քանի որ ծիսական տեքստերում են հիշատակվում¹: Ինչպես նշում է արևելագետ Վ. Արձինբան, ծեսի համար պատրաստվող տիեզերական տարրերից էին մետաղե երկինքն ու երկիրը: Թագավորի և թագուհու համար կատարվող հին խեթական ծեսում, որը սերտորեն կապված է տեղական անատոլիա-հաթթական ավանդույթի հետ, ասվում է, որ ծեսը գլխավորողի ձեռքին այն գավն է, որի մեջ գտնվում են «մեկ երկաթե երկինք և մեկ (երկինք) պղնձից, ինչպես նաև 9 մեխ... Մեկ այլ, հավանաբար նորխեթական ծեսում, «ամպրուպի աստծու մարդն» օգտագործում է երկինքը, գետինը և պղնձե ու բրոնզե իննական մեխ», մի ուրիշ ծիսական տեքստում «երկինքը

¹ Г. Арешян. Первые железные изделия Ближнего Востока и Балканского полуострова. — «Вестник общественных наук» АН АрмССР, 1975, № 12, с. 86–99.

² Г. Г. Гиоргадзе. Производство и применение железа в Центральной Анатолии по данным хеттских клинописных текстов. — Древний Восток. Этнокультурные связи. М., 1988, с. 238, 248–249.

հանգչում է երկաթե սյուների վրա³: Հաճախ նույնանում են կայծակը, երկաթն ու պողպատը. սրա վկայություններից է, որ շանթ բառը նշանակում է ոչ միայն կայծակ, այլև երկնքից թափվող կրակ ու երկաթ, ապա շիկացած երկաթ ու խաչերկաթ⁴: Նշենք՝ վրացերենում շանթի նշանակում է աստրաշեկ՝ շիկացած երկաթ⁵: Իսկ պողպատը հայկական ավանդության մեջ ծագում է կայծակից՝ ամպրոպի ժամանակ երկնքից է ընկնում և խորը խրվում գետնի մեջ: Նախքան կայծակի հարվածելը պետք է թաղիքե յոթ գորգ թրջել և փռել: Կայծակը գորգերը ծակում է, բայց մնում է երկրի մակերեսին որպես պողպատ: Նրանից կարելի է այնպիսի դաշույններ և սրեր սարքել, որոնց հարվածներից առաջացած վերքերը չեն բուժվում⁶: Երբեմն թուրը երկնքում, ամպերի մեջ հրեղեն կայծակներով են կռում, երբեմն էլ այն ծագում է երկնային ծովից: Առասպելներում ամպրոպային աստվածներն ու դյուցազուններն են այն բանեցնում. այդ թուրը կտրում է ամեն ինչ՝ երկաթ, ժայռ, մի հարվածով հազարավոր մարդիկ է սպանում: Թրի տերը կարող է և՛ հաղթել բոլոր դևերին՝ ստրուկ դարձնել, և՛ կարող է բուժել մահամերձ հիվանդին, եթե նրա մոտ դնեն այն⁷:

Չարի դեմ պայքարում էական է, որ մետաղե առարկաներից շատերը սուր են՝ ծակող, խոցող, փորող, կտրող, սպանող: Սրանցից են ասեղը, քորոցը, սանդերքը, դանակը, դաշույնը, թուրը, սուրը, կացինը, սակրը և այլն: Չարքերից պաշտպանվելու ժամանակ շամփուրի ծակելու, խոցելու հնարավորությունն է դառնում առաջնայինը: Գյուղատնտեսական առարկաներից էլ մանգաղն այնքան էր կարևորվում, որ թուրը որոշակի մոզական արարողություններում մանգաղի նմանությամբ էր գործի դրվում (սրան կանդրադառնանք քիչ ուշ): Զենքերի ու գործիքների հետ մեկտեղ հմայության մեջ օգտագործվում են սարքեր սարքեր, ինչպես օրինակ խաչերկաթը և, հատկապես, բացվող-փակվող իրերը՝ ծալովի դանակը, կողպեքը, բանային և այլն: Օրինակ՝ «Մատանայի հարսնքի» - օդապտոյտի մեջ պետք է մի զմե-

³ В. Г. Ардзимба. К истории культа железа и кузнечного ремесла (почитание кузницы у абхазов). – Древний Восток. Этнокультурные связи, с. 296–297.

⁴ Մ. Աբեղյան. Երկեր, հ. Է, Երևան, 1975, էջ 74:

⁵ Հր. Աճառյան. Հայերեն արմատական բառարան, հ. 3, Երևան, 1977, էջ 494:

⁶ Г. Бунатов. Из поверий, предрассудков и народных примет армян Эчмиадзинского уезда. – Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (далее – СМОМПК), вып. XVII. Тифлис, 1893, с. 179.

⁷ Մ. Աբեղյան. Երկեր, էջ 72, նույնի՝ Հայ ժողովրդական վեպը. – «Ազգագրական հանդես» (այնուհետև՝ ԱՀ), XVII գիրք, № 1, Թիֆլիս, 1908, էջ 8–9, Ե. Լալաեան. Ջալալիք. – ԱՀ, Ա գիրք, Շուշի, 1896, էջ 350:

լին ձգել, որ չար քամին բարձրացնող սատանայի մատը կտրուի ու օղապտոյտը հանգստանա⁸:

Երկաթն ու պողպատը, նրանցից պատրաստված տարբեր առարկաները և նույնիսկ նրանց հիշատակույժը խոսքի մեջ հզոր դեր են խաղում չարխափան հմայությունում, քանի որ չար ոգիները սարսափում են այս մետաղներից⁹: Այսպես՝ տան դուռը փակելիս արտասանվող պահպանիչ աղոթքում երկաթե պատերը, պողպատե սյուներն ու դանակները, իհարկե, սրբերի հետ մեկտեղ, երաշխավորում են տան ապահովությունը.

Մեր տուն տիրոջ տուն է,
Պատերն հրմեն էրկաթ է,
Սներ հրմեն պողպատ է,
Քրիստոս դռան պահապան է,
Թուր դռան գոց է,
Սուրբ Օհան էրթիկն է,
Խալիսան էրթիկն ամրոց է,
Դռան գալող ետ դառնա,
Երթիկ գալող քար դառնա:
-Աքա Մարիա՛ւ, հոտ ի՛նչ կէնես...
“Իրեք պուռ դանակմ ունիւ.
Մեկը՝ սուտ սատանին.
Մեկը՝ գէլ գազանին.
Մեկն ա՛ չար խափանին¹⁰:

XIX–XX դդ. բնակարանը չարքերից, չար աչքից պաշտպանող և հաջողություն բերող հմայական միջոցներից էր ասեղը. “Շեմքի վրա երեք ասեղ պետք է խրել, որպեսզի սրտի նենգությունը ներս չմտնի” (գյուղ Սարուխան)¹¹:

Չար աչքից տունը պաշտպանելու համար “մի քոռ մեխ կախում են շեմքի ներքևը և մի նալ կախում են դռան վերևը՝ դրսից¹²: Գյումրիում “նալը տանում են

⁸ Ե. Շ ա հ ա զ ի զ. Լոր-Նախիջեւանը եւ նոր նախիջեւանցիք.– ԱՀ, IX գիրք, Թիֆլիս, 1902, էջ 46:

⁹ Г. Ф. Ч у р с и н. Тальши.– Известия Кавказского историко-археологического института в Тифлисе, т. IV. Тифлис, 1926, с. 25.

¹⁰ Մ. Արեղյան. Երկեր, էջ 34:

¹¹ Ա. Ի սր ա յ է լ յ ա ն. Դաշտային ազգագրական նյութեր (այսուհետև՝ ԴԱՆ), Կամո, Մարտունի, 1982, էջ 15:

¹² Նույն տեղում, էջ 25:

ժամը, յոթ անգամ աղոթել են տալիս տերտերին, հետո կախում են դռան հետևը, որ չերևա և ոչ ոք նազար չի առնում¹³: Նախիջևանիկում (Ասկերանի շրջան) տունը չար աչքից պաշտպանելու համար շենքի մոտ փոսիկ են փորում, ձու դնում, վրան նալ, նրա վրայից էլ՝ մեխ և ծածկում են հողով. «չար աչքը դուրսն է մնում», այլևս - տուն չի մտնում¹⁴: Երեխաներին չար աչքից պաշտպանելու համար Մարտունու Ջուլաքար գյուղում սրբի դռան շենքին մեխ են խփում¹⁵: Քաջարանում երեխա ծնվելիս տան շենքին մեխ են խփում ու նաև երկաթե շղթա գցում, իսկ օրորոցի մեջ և բարձի տակ խարտոց, մկրատ, ասեղ, քորոց են դնում, որպեսզի նորածնին աչքով չտան: Ընդհանրապես մեխը պետք է խփել այն տեղում, որտեղ աչքով են տվել¹⁶: Սա տարածված էր նաև Արագածոտնում, Արարատյան դաշտավայրում և այլուր¹⁷: Իսկ ասեղը խրում են չար աչքից տուժածի գլխաշորի և հագուստի մեջ, որպեսզի աչքով տվողի աչքը ծակվի և համապատասխան աղոթք են ասում¹⁸: Երեխային աչքով տալու դեպքում աղի մեջ ասեղ են խրում, հետո աղոթում, որպեսզի «ասեղը մտնի աչքով տվողի աչքը»¹⁹, շամփուրը շիկացնում են, մտցնում կաթի մեջ, որը բլթբլթում է և «աչքը չի բռնում, աչքը փչանում է»²⁰: Դանակը ևս պաշտպանում է չար աչքից. օրինակ՝ Մարգվանում (Ամասիայի գավառ), որտեղ «ծեր պատավներն» իրավունք ունեին տուժածին աղոթելու, չար աչքի եկողի գլխից մինչև ոտքերը և ոտքերից մինչև գլուխը դանակով խաչակնքում էին մի քանի անգամ, ողջ ընթացքում աղոթքներ էին մրմնջում և հորանջում: Աղոթքն ավարտելով՝ աղոթողը մի կտոր հաց շանն էր տալիս՝ նրան փոխանցելով հիվանդությունը, իսկ եթե որոշակիորեն իմանում էին, թե ով էր աչքով տվել, նրա տան շենքից մի տաշեղ էին այրում²¹: Համշենցիները խոփի օգնությամբ էին չար աչք դիպածին՝ ակնրոածին բժշկում. «Խոփի հետ մի քանի ուրիշ երկաթեղեն կրակն են գցում, տաքացնում, վերջը հանում, վրաները ջուր լցնում և ակնրոածին դրանց գոլորշու վրա կանգնեց-

¹³ ԴԱՆ, Լենինական, 1973, էջ 5:

¹⁴ ԴԱՆ, Արցախ, 1974, էջ 8:

¹⁵ ԴԱՆ, Ջուլաքար, Մարտունու շրջան, 1973, էջ 1:

¹⁶ ԴԱՆ, Ղափան, 1985, էջ 22-23:

¹⁷ ԴԱՆ, Մաստարա, 1981, էջ 8, Հոկտեմբերյան, Էջմիածին, Աշտարակ, 1973, էջ 12:

¹⁸ ԴԱՆ, Լոռի, 1972, էջ 53, Կամո, Մարտունի, էջ 12:

¹⁹ ԴԱՆ, Թալին, 1977, էջ 37:

²⁰ ԴԱՆ, Հոկտեմբերյան, Էջմիածին, Աշտարակ, էջ 29:

²¹ Յ. Կ. Սի ն ա ն ե ա ն. Նախապաշարումներ, սովորություններ, եւ այլն Մարգուանի եւ շրջականերու մէջ. - «Բիւրակն» (Կ. Պոլիս), թիւ 42, 20 հոկտեմբեր, 1899, էջ 667:

նում, որ կույ տա: Դրան համընդհանուր ասում են «խոփխաշ»²²: Անգամ ցանկացած երկաթի կտոր՝ կախված տան ներսում, պաշտպանում է չար աչքից²³:

Կովերին, եզներին, ձիերին չար աչքից պաշտպանելու համար էջմիածնում կողպեքով շղթա էին գցում նրանց վիզը և կողպում²⁴, Ախալցխայում՝ երկաթյա երկտակ թիթեղից եռանկյուն՝ վերնի մասում անցքով համայիլ²⁵, Աշնակում պայտը զանգակների հետ կապում են եզների ու կովերի եղջյուրներին, Կաթնաղբյուր գյուղում մշեցիները գոմի դռան վրա կովի կամ եզի զանգ են ամրացնում, վրան՝ պայտ²⁶: Քեթիում (Ախուրյան) յոթ աղոթողներ նալն աղոթում են, հետո այն կպցնում են գոմի ճակատին կամ կրկին զանգակների հետ գցում եզի վիզը՝ պաշտպանելու համար ակնահարվելուց²⁷:

Պտղնի գյուղում՝ պայտը կախում են ծառի ճյուղից կամ փայտի կտորի վրա ամրացնում ու տնկում են հողում, որպեսզի այգին աչքով չտան²⁸: Պայտի դեպքում կարևոր է նրա նախկին կիրառությունը: Ինչպես նկատում է Լևոն Աբրահամյանը, հավատում են, որ պատահաբար գտնված պայտն է երջանկություն բերողը: Եթե այն ընկած է ճանապարհին, նշանակում է, որ ինչ-որ մեկն արդեն անցել է այդ տեղով և, ճանապարհը շարունակելով, մարդ կհասնի նպատակին կամ եթե պայտն ամրացվի տան շեմին, տունն «իր ճանապարհով կգնա»: Բացի այդ, երբ ամրացված է եղել ձիու սմբակին, անընդհատ հարվածել է գետնին՝ խփելով ու կարծես կնքելով, կոխելով չար ոգիներին²⁹: Ինչ վերաբերում է զանգակներին, բացի մետաղից, մոզական չարխափան ուժ է վերագրվում նրանց ձայներին:

Չար ոգիների դեմ պայքարում ևս գործածվում են մետաղե առարկաները: Փետրվարի վերջին Կարինում շվոտներին քշելուց հետո դռան ետևը երկաթե տարբեր առարկաներ էին լցնում, որպեսզի նրանք չկարողանային ետ գալ ու ներս մտնել³⁰: Իսկ Համբարձման տոնին տան ապահովության համար երդիկի շուրջը շամփուրով շրջան էին գծում³¹: Սասունցիները և բայազետցիները պայտը դռան

²² Յ. Մ ու Ր ա դ ե ա ն ց. Համընդհանուր հայեր. – ԱՀ, Զ գիրք, Թիֆլիս, 1900, էջ 117:

²³ ԴԱՆ, Լոռի, էջ 26:

²⁴ ԴԱՆ, Հոկտեմբերյան, էջմիածին, Աշտարակ, էջ 33:

²⁵ ԴԱՆ, Ախալքալաք, Ախալցխա, 1978, էջ 11:

²⁶ ԴԱՆ, Թալին, էջ 54, 48

²⁷ ԴԱՆ, Քեթի, 1974, էջ 4:

²⁸ ԴԱՆ, Պտղնի, 1976, էջ 3–4:

²⁹ Л. А б р а м я н. Беседы у дерева. М., 2005, с. 93, 108.

³⁰ Պ. Յ. Մ ու Ր ա տ ե ա ն. «Շուտուն ի դուրս, մարտն ի ներս». – «Բիւրակն», թիւ 1, 11 յունուար, 1900, էջ 5:

³¹ ԴԱՆ, Թալին, էջ 24:

տակ էին զետեղում՝ չարքերին հեռացնելու համար³², Մարուխան գյուղի տներից մեկի պատշգամբից սենյակ տանող դռան շեմքի տակի ձախ անկյունում էր ամրացված պայտր³³: Խնուսի գավառակի Ղարաչոբան և Մուշի Յոթաղբյուրներ գյուղերից Մարտունու Թագագյուղում վերաբնակվածները սատանաներին վախեցնելու ու վանելու համար երկաթե խոփ, լծի երկաթե սամի, մետաղադրամ են դնում տան հիմքում³⁴: Դրանք նաև երջանկություն, հարստություն ու բազմացում բերող ուժ ուներ հավատալիքներում: Կողպեքը, բացի գործնական նշանակությունից, տունն ամուր պահող, ոգիներից պաշտպանող, երջանկություն ապահովող միջոց է և բնակարան կառուցելիս այն ևս դնում են հիմքում³⁵:

Հմայությունում մեխը ոչ միայն աչքը ծակելու համար է օգտագործվում, այլև՝ չարը գամելու: Մեխերն այնքան տարածված են չարխափան և բարեբեր հմայությունում, որ նույնիսկ կանանց գլխի հարդարանքի մեջ էին դրվում (այնպես, որ չէրևան): Այսպիսի օրինակ է պահվում Հայաստանի պատմության թանգարանում Սաթենիկ և Ներսես Փիլիկյանների (ԱՄՆ) 1969 թ. նվիրած, Մեքաստիայում 1880-ական թվականներին պատրաստված առարկաների ժողովածուում (- 8490-1-16): Սա կարմիր բամբակե կտորից գլխաշոր է, ներսից կարված նույնպիսի կտորով պատված անկանոն եռանկյունաձև հմայիլով, որի կենտրոնի ուռուցիկ մասում կոր գլխիկներով, արույրե բարակ երկու մեխ է դրված (մեխերը հայտնաբերվել են 2017 թ. առարկան վերականգնելու ժամանակ):

Երեխա ունենալու նպատակով կանայք կրկին մեխերին են ապավինում՝ ամրությունից ազատվելու համար Պորտաքարին ուխտ գնալիս, քարի վրա պտտվում, հետո մեխ էին խփում, որպեսզի իրենց ցավն ամուր գամվեր ժայռին³⁶: Ինչպես նշում է Ադասի Թադևոսյանը. «...զետնի մեջ միավող մեխը հիվանդության կամ ծնունդի ժամանակ նմանողական մոզուրթյան հնարք էր, որով հողի մեջ բնակվող չար ոգուն սպանելու միջոցով ոչնչացնում էին նաև հիվանդության պատճառ դարձած կամ նորածնի համար պոտենցիալ վտանգ ներկայացնող չար ուժերին... երկաթը, կայծակը կամ երկնային շիկացած երկաթ-հուրը և մեխը որպես չարխափան նույնանում են... մեխի խորհրդանշային իմաստը մոտենում է կայծակին կամ երկաթին և կարող է մեկնաբանվել որպես զենք, որով վերին ուժը կոպում է ստորին քառասային սկիզբը ներկայացնող ուժի դեմ: Ծեսի համատեքստում դա արտահայտվում է այսպես: Մեխը խորհրդանշում է այն զենքը, որն ուղղվում է Քրիստոնեական բարու (Քրիստոսի) հակառակորդ ուժի՝ սատանայի ժամանակավոր կրողի

³² Նույն տեղում, էջ 20:

³³ ԴԱՆ, Կամո, Մարտունի, էջ 14:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 36, 40:

³⁵ ԴԱՆ, Մաստարա, էջ 10:

³⁶ Ստ. Լ ի ս ի ցյ ա ն. Չանգեզուրի հայերը, Երևան, 1969, էջ 285:

դեմ: Այդ մեխը պատրաստողը դարբինն էր: Փաստորեն դարբինը ծեսի համատեքստում ստանում է չարի ու բարու պայքարում բարու համար զենքեր պատրաստողի դեր³⁷: Չուր չէ, որ Քրիստոսի հետ առնչվող մեխը վերակենդանացնող է: Այս մասին մի ավանդություն է պահպանվել. «Պատմում են, թե Ս. Աղբրիկը մի ոգի է, որ առաջացել է խաչված Քրիստոսի ձեռքի մեխից և շատ գորավոր է. մի անգամ, երբ մի երեխա ընկել է թոնիրը, վառվել ու ածուխ դառել, օգնության են կանչել Ս. Աղբրիկին, և սա եկել խաչակնքել է ածուխը, որ անմիջապես վերակենդանացել, դարձել է նախկին երեխան³⁸»:

Չար ոգիներին ոչնչացնելու համար հարսանիքի ժամանակ քավորը երեք անգամ թրով խփում էր նախ աղջկա տան դռանը, հետո՝ տղայի³⁹: Ընդհանրապես, բոլոր դռների գլխների, որտեղով անցնում էին նորապսակները, թրեր էին բռնում:

Ծննդաբերության ժամանակ մանգաղի և թրի մոգական հատկանիշների մասին Քջջբերունին նշում է. «Անդրանիկ ծննդի ժամանակ կնոջ փորի ցավը կտրելու համար՝ տատմայրը թուրը աջ ձեռքով յոթն անգամ մանգաղի նման անց է կացնում իր ձախ ձեռքի տակով՝ կնոջ փորի վրա և ամեն անցկացնելու ժամանակ հարց ու պատասխանով ասում է.

– Ահան, ես կքաղեմ.

– Ի՞նչ կքաղես:

– Հեղինեի (ագատվածի անունը) սանջուն կքաղեմ⁴⁰:

Երբ ծննդկանը վեր է կենում և անկողինը հավաքում են, երեխային չարքերից պաշտպանելու համար անկողնու տեղում մեխ են խփում⁴¹:

Չարքերից պաշտպանող երկաթե ու պողպատե տարբեր առարկաներ երբեմն հանդես են գալիս իրենց նախկին գործառույթներով հանդերձ, ինչպես պայտի դեպքում: Օրինակ՝ ծննդկանին պաշտպանող և ծննդաբերությանն օգնող սուրն ու թուրը շատ ավելի զորեղ են համարվում, եթե օգտագործված են եղել պատերազմում՝ թշնամուն հաղթած զենքը չար ոգիներին հեշտությամբ է հաղթում: Ե. Շահագիզը գրում է. «Տղոցկանի վերայ պետք է «ջենկի թուր»-պատերազմի սուր դնել, որ թեթև բերե, կամ նոյն նպատակով նոյն սրի վերայ ջուր ածել ու ջուրը խմեցնել տղոցկանին»:

«Ալբաստի» կամ «ծովի մար» տեսնող մարդկանց թուրը կամ գոտին պետք է դնել տղոցկանի վերայ, որ երեխան շուտ ու թեթև աշխարհ գա⁴²: Հարսը ծննդաբերելիս

³⁷ Ա. Թադևոսյան. Դարբինը հայոց ծիսակարգում.– Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 23, Երևան, 2007, էջ 152:

³⁸ Ե. Լալայեան. Սուշ-Տարօն.– ԱՀ, XXVI գիրք, Թիֆլիս, 1916, էջ 176:

³⁹ ԴԱՆ, Լոռի, էջ 166:

⁴⁰ Քաջբերունի. Հայկական սովորություններ.– ԱՀ, IX գիրք, Թիֆլիս, 1902, էջ 114:

⁴¹ Ե. Լալայեան. Ջալախք, Ա գիրք, էջ 272:

պետք է պողպատյա վզնոց, ապարանջան կամ մատանի ունենա և հետո քառասուն օր պահի, որպեսզի ինքը և երեխան “չարոցի չգան կամ չարոց չառնեն, չայսահարվեն”⁴³: Շամփուրն անհրաժեշտ էր երկունքը սկսվելու պահից՝ մորն ու երեխային չարքերից պաշտպանելու համար տատմայրը շամփուրով խաչեր էր գծում սենյակի չորս պատերին, “հալածում էր չար ոգիներին” և թույլ չէր տալիս մոտենալ: Հետո շամփուրը տալիս էր ծննդկանի ձեռքը և ինքը սկսում աղոթել: Աղոթքում կարևորվում են շղթան ու բանալին. “Բալնիս թալեմ բուլոր (շուրջ) պարձին, /Զրնճիլ թալեմ բուլոր պատին. / Որ չվախի սիրտն ի փորին, / Չում Քրիստոս գեայ դատաստանին”⁴⁴: Քառասնօրյա շրջանում ծննդկանն արևը մայր մտնելուց հետո կամ դեռ չծագած կարող էր տնից դուրս գալ, եթե միայն ձեռքին շամփուր լիներ⁴⁵: Այս ժամանակահատվածում երեխային ամեն օր լողացնելիս մկրատ, շամփուր, դանակ, մեխ էին դնում տաշտի մեջ, որպեսզի “չարքերը չխփեին”⁴⁶: Ծննդաբերության ժամանակ բանալին կարևորվում էր նաև հրեաների հավատալիքներում⁴⁷: Բենսեն նշում է, որ երեխայի պորտը կտրելուց հետո ծննդկանի ձեռքը երկաթե շիջ էին տալիս. նա սենյակների դռներով անցնելիս “Հիսուս Քրիստոս” էր մրմնջում ու երրորդության անունով խաչակնքում մինչև իր հիմնական տեղում պառկելը, հետո նրա գլխի տակ էին դնում “մի համայիլ, մի դանակ և ուրիշ երկաթի կտորներ, որ չարքեր չմոտենան”⁴⁸:

Ծննդաբերող կանանց ու մանուկներին սպառնացող սարսափելի ալից փրկվում են մախաթով: Ըստ ավանդության մի ծերունի ալին է հանդիպում, երբ նա ծննդկանի թոքը տանում է ջրի մեջ լվանալու: Մարդն ալին հրամայում է թոքը վերադարձնել, բայց նա շարունակում է իր ճամփան: Այն ժամանակ ծերունին մի մախաթ հանելով՝ մտցնում է ալի վիզը: Ալն անմիջապես ջորի է դառնում: Ծերունին այդ ջորին յոթ տարի գործածում է, հետո ջորին աղաչում է, որ իրեն արձակի՝ խոստանալով, որ մինչև յոթ սերնդի այլևս “չպիտի կոխե”: Ծերունին նրան հավատալով՝ մախաթը հանում է վզից և ալն անմիջապես աներևութանում է⁴⁹: Մախաթով

⁴² Ե. Շ ա հ ա գ ի գ. նշվ. աշխ., էջ 47:

⁴³ ԴԱՆ, Միսիան, 1974, էջ 26, Ա. Թ ա դ և ո ս յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 117–125:

⁴⁴ Ե. Լ ա լ ա յ ե ա ն. Վասպուրական.– ԱՀ, XX գիրք, Թիֆլիս, 1910, - 2, էջ 166, 166:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 177:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 180:

⁴⁷ Հրեաները ծննդաբերելու ժամանակ կնոջ ձեռքն էին տալիս սինագոգի բանալին, իսկ եթե այնպիսի վայր էր, ուր սինագոգ չկար, եկեղեցու բանալի էին տալիս (տե՛ս J. Trachtenberg. Jewish Magic and Superstition. A Study in Folk Religion, New York, 1982, p. 169):

⁴⁸ Բ ե ն ս է. Բուլանըխ կամ Հարք գաւառ.– ԱՀ, Ե գիրք, Թիֆլիս, 1899, № 1, էջ 125:

⁴⁹ Զ. Կ. Ս ի ն ա ն ե ա ն. նշվ. աշխ., էջ 667–668:

հնագանդեցնում էին նաև Գաբոսա ոգուն՝ այն քիթը խրելով, նրան մարմնեղեն դարձնելով ու տան գործերը կատարել տալով⁵⁰: Բաբելոնում ակիշ և մկրատ էին դնում ծննդկանի կողքին, որպեսզի այքը չմոտենար⁵¹: Բորչալուի գավառում ծննդաբերությունը հեշտացնելու համար «գութանը բարձրացնում են կտուրը և մի շրջան գծում ծննդկանի գտնուած տեղի վերև, որպեսզի չարերը չկարողանային այդ շրջանից անցնել»⁵²: Մուշում «արորը բերում են ծննդկանի տան կտրի վրա, մասերն իրարից արձակում, որ ծննդկանն էլ յուր մասից՝ երեխայից արձակվի... Եթե ծննդկանն ուշագնաց է լինում՝ հրացան են արձակում, բղավում, ծննդկանին ապտակում, նրա յագվի մեջ ասեղ շուլալում, բարձի տակ մանգաղ, թուր, խաչերկաթ, դաշույն, դանակ դնում, գութանի շղթա բերում, նրա շուրջը տարածում, որպեսզի այքերը չկարողանան մոտենալ և ծննդկանի ջիգյարը հանեն տանեն, իրենց գավակներին տան ուտելու»⁵³: Գութանի շղթան և՛ որպես չարխափան շղթա է, և՛ որպես գութանը փոխարինող առարկա: Գութանն ընկալվում էր որպես հողի բեղմնավորող և հանդես էր գալիս արգասավորություն ու պտղաբերություն ապահովող խորհրդանիշի դերում⁵⁴: Այն նաև չարխափան հուռութ է, ինչպես Սասունում դարբնի սարքած գութանի փոքրիկ խոփերը⁵⁵: Հերկող գործիքների առնչությամբ հարկ է նշել, որ տարբեր ժողովուրդների ավանդույթներում դրանք ընկալվել են որպես աստվածատուր առարկաներ և երկնային պարզև: Հայկական ավանդույթներում դրանք պարզևել է աստված կամ աստծո հրեշտակը⁵⁶: Հին Հունաստանում հողագործության և բերքատվության աստվածուհի Դեմետրան էր Տրիպտոլեմոսին սովորեցրել գութանով վարելը, նա էլ սովորեցրեց մարդկանց⁵⁷: Հույներն աստվածացնում էին գութանը⁵⁸, սկյութները՝ արորը: Հերոդոտոսը գրում է. «Սկյութների պատմածի համաձայն... երկնքից սկյութական երկրի վրա ընկել են

⁵⁰ Ա. Էօբսիլզեան. Գաւառային կեանքէն.– «Բիւրակն», թիւ 44, 28 նոյեմբեր, 1900, էջ 695:

⁵¹ Յ. Պալեան. Պառաւաշունչ Բաբելոնի.– «Բիւրակն», թիւ 33, 25 օգոստոս, 1899, էջ 523:

⁵² Ե. Լալայեան. Բորչալուի գաւառ.– ԱՀ, IX գիրք, Թիֆլիս, 1902, էջ 251:

⁵³ Ե. Լալայեան. Մուշ-Տարօն, էջ 177–178:

⁵⁴ Գութանների մասերն ունեն սեռական մագիայի հետ աղերսվող անուններ: Դրանք գութանը ներկայացնում են տղամարդու դերով, որի իմաստը պտղաբերության մագիան է (տե՛ս Վ. Բդոյան. Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Երևան, 1972, էջ 464–465):

⁵⁵ Վ. Պետոյան. Սասնա ազգագրությունը, Երևան, 1965, էջ 114:

⁵⁶ Վ. Բդոյան. նշվ. աշխ., էջ 456–457:

⁵⁷ Д. Ж. Томсон. Исследования по истории древнегреческого общества. М., 1958, с. 253.

⁵⁸ Г. Ф. Чурсин. Очерки по этнологии Кавказа. Тифлис, 1913, с. 47–48.

ուկե շինվածքներ՝ արոր, լուծ, սակուր և գավաթ⁵⁹: Ըստ որում ոչ միայն արորն ու գութանն էին հրաշագործ, այլև վարելու գործողությունը, որն ինքնին չարխափան է, ինչպես ծննդկանի կտուրում շրջան գծելը կամ ապահովության սահման գծելը. “Երկրագործական տնտեսության աշխատանքային գործընթացները հնադարյան երկրագործի գիտակցության մեջ կախարդական խորհրդավորությամբ էին պարտրված, որի դյուծիչ ուժով ծնունդ էր առնում մարդու հանապազօրյա հացը: Այդ գործընթացների վերարտադրությունը հեռացնում է հիվանդությունները, ոչնչացնում է դևերի դավերը: Դրա համար են համաճարակների ժամանակ ապավինում “վարելուն”, այդ հրաշագործ միջոցին են դիմում նաև երաշտի ու երկարատև անձրևների ժամանակ”⁶⁰, – գրում է Գ. Չուրսինը: Ինչ վերաբերում է շրջանին, բազմաթիվ ժողովուրդների հավատալիքներում է այն ապահով միջոց համարվում չարից պաշտպանվելու համար: Հրեաները, օրինակ, ծննդաբերող կնոջ անկողնի շուրջն էին գծում շրջանը: Նրանք շրջանները գծում էին թրով կամ դանակով⁶¹, ինչպես ընդունված էր նաև հայերի սովորույթներում, որոնք նաև շամփուրով էին գծում:

Մկրատը, որպես նվերք, “տղացկանը” քառասուն օր շարունակ կրում էր գոտու մեջ⁶²: Բացի այդ, ամենուրեք ընդունված էր քառասուն օրերի ընթացքում երեխային լողացնելիս տաշտի մեջ մկրատ, շամփուր, դանակ, մեխ, երկաթե այլ առարկաներ դնելը, որպեսզի չարքերը չխփեին և նրանք քաջքակոխ չլինեին⁶³: Անգամ Տեառնընդառաջի խարույկի շուրջը մանկան հետ պտտվելիս, ծննդկանը ձեռքին շամփուր պետք է բռներ⁶⁴: Երեխայի անկողնի տակ անպայման երկաթ պետք է դրվի մինչև մկրտությունը (7 օր): Մանկան բարձի տակ նույնիսկ դանակ ու պատառաքաղ են դնում⁶⁵: Օրորոցագող քաջքերից պաշտպանվելու վերաբերյալ Լալայանը գրում է. “... որպեսզի արգելեն նրանց երեխաներին մոտենալու, սրանց սնարի տակ նշխարք, պողպատ, համայիլ են դնում, քնեցնելիս խաչակնքում, և ե-

⁵⁹ Հ է Ր Ն Ղ Ն Ս Ո Ւ Ա. Պատմություն ինը գրքից, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1986, IV, էջ 223:

⁶⁰ Г. Ф. Чурсин. Очерки по этнологии Кавказа, с. 47–48.

⁶¹ J. Trachtenberg. Նշվ. աշխ., էջ 121:

⁶² “Նուէրք՝ 1. Ակն. չար աչքէ, այքէ, հիւանդութենէ ազատելու համար եղած բոլոր կախարդական միջոցները, 2. մկրատ՝ որ երեխան լողցնելու ժամանակ ջուրին մէջ կը ձգեն կամ տղացկանը կը կրէ իր գօտիին մէջ՝ 40 օր” (տե՛ս Հր. Աճառեան. Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Թ, Թիֆլիս, 1913, էջ 816):

⁶³ ԴԱՆ, Միսիան, էջ 14, Մաստարա, 8:

⁶⁴ Ե. Լալայեան. Ջաւախք, Ա գիրք, էջ 272:

⁶⁵ ԴԱՆ, Թալին, էջ 5, 29:

րեխայի վրա ասեղ շուլալում⁶⁶: “Քառասունքակոխ երեխային բժշկելու համար “կայծակի հետ երկնքից իջած երկաթից” սարքած “քավկիրը” չորեքշաբթամսի, ուրբաթմսի և կիրակնմսի երեկոներին բռնում են երեխայի գլխին և ջուր ածում⁶⁷: Չարքերի կոխից երեխային փրկելու համար նրա գլխի տակ խարսոց են դնում⁶⁸, օրորոցագողից փրկելու համար՝ օրորոցի եզրին կտորի մեջ կարված շամփուրներ և ծհան⁶⁹: Եթե նորածինը չէր աճում (առաջ չեկող երեխան) համարվում էր, որ մինչև մկրտությունը նրան խանձարուրով սանդերքի վրա պետք էր պատկեցնել, որպեսզի մնացական լիներ և այլքը չմոտենար “սանդերքի փուշերու երեսէն”⁷⁰: Սանդերքը, որի սրածայր ատամները պողպատից են, դնում էին մոր և մանկան անկողնու մոտ՝ չարքերից պաշտպանելու համար: Փշերն, իրենց հերթին, անկախ նյութից չարխափան են՝ “գեղեցիկ տղա մը չար նազարէ պահելու համար, անոր օձիքը փուշ մը կը խոթեն”⁷¹: Քառասուն օր շարունակ ոչ միայն երկաթի կտոր էին դնում ծննդկանի գլխի տակ, այլև ջուր խմելիս թասի մեջ ասեղ էին գցում, որպեսզի այլ ջրի հետ “արգանդը չմտնէր և չմեռցնէր նրան”, երեխայի վրա էլ ասեղ էին պահում, որպեսզի “դները նրան չփոխէին”⁷²: Ջավախքում ասեղը դնում էին ծննդկանի բարձի տակ⁷³, Վանում՝ ծննդկանի բարձի վրա՝ Նարեկի հետ մեկտեղ, որպեսզի չար ոգին ծննդկանի յարդը չփախցնէր⁷⁴, Մուշում ասեղն ամրացնում էին երեխայի խանձարուրի վրա⁷⁵: Վասպուրականում երբ մանուկը ծնվում էր, մայրը յոթ տնից մի-մի ասեղ էր հավաքում, անցկացնում էր նորածնի ընկերքին և այն թաղում էր թպղից (թպղը կամ թպղան մահաբեր չար ոգի է) ազատելու համար կամ ընկերքի վրա ասեղ էին գցում, սև սունիճ ցանում, փաթաթում կտորի մեջ և չոր տեղ էին թաղում⁷⁶, երբեմն էլ ընկերքի վրա ասեղը շուլալում, գցում էին գետը⁷⁷: “Չարը

⁶⁶ Ե. Լ ա լ ա յ ե ա ն. Վարանդա.– ԱՀ, Բ գիրք, Թիֆլիս, 1897, էջ 225:

⁶⁷ Ե. Լ ա լ ա յ ե ա ն. Նոր-Բայազետի գաւառ կամ Գեղարքունիք.– ԱՀ, XVI, Թիֆլիս, 1907, էջ 41:

⁶⁸ ԴԱՆ, Ղափան, էջ 5:

⁶⁹ ԴԱՆ, Արցախ, էջ 6:

⁷⁰ Զ. Պ ա լ ե ա ն. Պատաւաշունչ Բաբերդի.– “Բիրակն”, թիւ 38–39, 29 սեպտեմբեր, 1899, էջ 612:

⁷¹ Հ. Կ. Տ է մ ի ր ճ է ա ն. Նախապաշարումներ Կիրիսի.– “Բիրակն”, թիւ 50–51–52, 8–22 դեկտեմբեր, 1899, էջ 820:

⁷² Մ. Ն.. Նախապաշարումներ, սովորութիւններ, եւ այլն Սղերդի մեջ եւ շրջակայքը.– “Բիրակն”, թիւ 21, 23 մայիս, 1900, էջ 315:

⁷³ ԴԱՆ, Ախալքալաք, Ախալցխա, էջ 10:

⁷⁴ Ե. Տ ե ր - Մ կ ր տ չ յ ա ն. Վանեցոց հարսանիքը.– Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 1, Երևան, 1970, էջ 195:

⁷⁵ Ե. Լ ա լ ա յ ե ա ն. Մուշ-Տարօն, էջ 178:

⁷⁶ Ե. Լ ա լ ա յ ե ա ն. Վասպուրական, XX գիրք, էջ 168, 183:

չխփելու” համար կանխարգելող ասեղներ են անցկացնում ոչ միայն երեխաների, այլև տղամարդկանց ու կանանց, հագուստներին⁷⁸: Ասեղի կարևորությունն ընդգծվում է, երբ այն մատուցվում է որպես նվիրաբերություն. “Շատախի Թաղ գյուղի արևելյան կողմը, Տիգրիսի ձախ ափին, Շինու-մագրա գյուղի մոտ կա մի սառն աղբյուր, որ կոչվում է “Կաթն աղբյուր”: Սակավակաթ կանայք վերցնում են եփած երկու ձու, մի ասեղ, երկու հաց, մի քիչ հատիկ (խաշած ցորեն) և գնում այս աղբյուրի մոտ ուխտ: Երկու ձուն և ասեղը դնում են աղբյուրի մեջ, հացը՝ աղբյուրի գլխին, հատիկը ուտում են և աղբրի ջրով ստինքները լվանում, ջրից կուշտ խմում և վերադառնում՝ լի հույսով, որ իրենց ստինքի կաթը շատանալու է”⁷⁹:

Միջինասիացիները նույնպես կարևորում էին ասեղը. Կուլյաբի տաջիկները տան հատակում էին թաղում ընկերքը՝ նախ դնում էին ծակած դրամի վրա, այնուհետև անցքի մեջ էին խրում այն ասեղը, որով ծակել էին երեխայի ականջի բլթակը: Այսպիսով դեր չէր կարողանում բաց անել և ուտել ընկերքը, այլապես մայրն ու երեխան կկործանվեին: Նրանց հավատալիքների համաձայն, հենց որ երեխան ծնվում էր, դեր նետվում էր այնտեղ, ուր ընկերքն էր՝ կարծելով, թե նորածինը նույնպես այնտեղ էր: Դրա համար, որտեղ թաղում էին ընկերքը, անմիջապես օջախում շիկացրած երկարավուն քար էին դնում: Դեր, կարծելով, թե քարը երեխան է, կուրծք էր տալիս նրան, և վառվելով, վնասոտցով փախչում էր: Ինչպես նշում է հնագետ Բորիս Լիսովինսկին, ընկերքը նախ նույնացվում էր նորածնի հետ, և անհրաժեշտ էր նրա ապահովության համար միջոցառումներ ձեռնարկել: Երկրորդը՝ ընկերքը թաղելը նորածնի կյանքն ու բարօրությունն ապահովող միջոց էր: Երրորդը՝ ընկերքի այդ գործառույթն ուժեղացնելու համար, նրա հետ միասին որպես մոզական միջոց, թաղում էին հացահատիկ և ճան: Այդպիսով ի հայտ է գալիս պտղաբերության, ապրողի բախտավորության գաղափարը, ինչպես նաև բնակարանում հուղարկավորելու և, հատկապես, կրակարանի հետ առկա կապը, որ հնագույն ժամանակներից են գալիս⁸⁰:

Ըստ համընդհանրապես հավատալիքների ջաղուն երեխաներին խեղդում է, “ջիգյարն ուտում” և ազատվելու համար հարկավոր է նրան “երկաթով դաղել”⁸¹ կամ ասեղի օգնությամբ նրանից ազատվել: Եթե տնեցիներից մեկը նրան տեսնի, չպետք է բարձրաձայն “իմաց տա ամենքին”, թե չէ ջաղուն իսկույն կչքանա: Պետք է մի ասեղ վերցնել և ծածուկ գլխի շուրջը երեք անգամ պտտեցնել և ետևի կողմից գետի-

⁷⁷ Ե. Լ ա լ ա յ ե ա ն. Վասպուրական. Հալատք.– ԱՀ, XXV գիրք, Թիֆլիս, 1914, էջ 33:

⁷⁸ ԴԱՆ, Թալին, էջ 17:

⁷⁹ Ե. Լ ա լ ա յ ե ա ն. Վասպուրական. Հավատք, XXV գիրք, էջ 35–36:

⁸⁰ Б. А. Литвинский. О древности одного среднеазиатского обычая.– Институт этнографии: краткие сообщения, XXX. М., 1958, с. 31–33.

⁸¹ ԴԱՆ, Սուխումի, տետր 2, 1976, էջ 19:

նր խրել: Դրանից հետո այլևս չի կարողանա գալ: Իսկ խորթլաղից կարելի է ազատվել՝ մորթելով նրան երկաթի կոթ ունեցող դանակով, մակույկի թիով կամ մանգաղով⁸²: Չարքերից խուսափելու համար, ի դեպ, “մկրատը բերանը բաց վայր չեն դնում և ոչ էլ օղի մեջ խաղալով բաց անում-խփում, որովհետև կարող է աներևույթ չարքերին դիպչել և սրանց վրեժխնդրությունը առաջ բերել”⁸³:

Խոսել և քայլել սկսելիս երեխաներին կրկին օգնության էին գալիս մետաղե առարկաները: Երբ երեխայի խոսելն ուշանում էր, եկեղեցու բանալին երեք անգամ քսում էին բերանին: Վասպուրականում, օրինակ, գերադասում էին ս. Նշանի բանալին⁸⁴, իսկ Լոռիում յոթ եկեղեցիների բանալիներ էին քսում, որպեսզի երեխան ճարտարախոս դառնար⁸⁵: Ռոդոսթոյում խոսել չկարողացող 2-3 տարեկան երեխաների բերանը Ս. Թագավոր եկեղեցու Ս. Բնեդի սնդուկի բանալին էին դնում ու մի քանի անգամ պտտում⁸⁶:

Երեխայի քայլելն ուշանալիս Ջանգեզուրում փոքրիկին տանում էին Ծիծեռնավանք, Ագռավի քարի առաջ մոտ էին վառում, մի մեխ կամ մի ձու դնում քարի տակ, և երեխայի ոտներին “ջուր ածում”՝ հավատալով, որ շուտով կքայլեր⁸⁷:

Դրական ու բացասական նպատակներով կատարվող կապի կապելու և կապը քանդելու ժամանակ կրկին մեծ կարևորություն էր տրվում մետաղե առարկաներին: Կապի մոզական գործողություններում էական են ասեղը, բանալին, կողպեքը, մեխը, կացինը, սանդերքը, դանակը, որոնք ոչ միայն կիրառվում են կախարդանքի ժամանակ, այլև աղոթքներում են հիշատակվում. օրինակ՝ գելկապի աղոթքում, որտեղ կապվում են նաև սատանան ու գողը.

Եւ ի ծովուն խաչ մի կայր,
Եւ ի սուրբ լերինն այն խաչին
Եօթը թիւ երկաթի,
Ամէն թուի եօթ խորան.
Եւ ամէն խորանի եօթ նարդէս.
Ծածքն պղնձեղէն,
Եւ բանալին երկաթի.
Կապեալ եմ զգայլի բերանն

⁸² Յ. Մ ու ը ր ա դ ե ա ն ց. նշվ. աշխ., էջ 140-141:

⁸³ Ե. Լ ա լ ա յ ե ա ն. Վասպուրական. Հաւատք.- ԱՀ, XXVI գիրք, Թիֆլիս, 1916, էջ 203:

⁸⁴ Ե. Լ ա լ ա յ ե ա ն. Վասպուրական, XX գիրք, էջ 183-184:

⁸⁵ Ե. Լ ա լ ա յ ե ա ն. Բորչալուի գաւառ, էջ 262:

⁸⁶ Ս. Յ ո հ ա ն ն է ս ե ա ն. Ռոտոսթոյի կիներու կրօնական սովորութիւններն և նախապաշարումները.- “Բիւրակն”, թիւ 22, 26 մայիս, 1899, էջ 348:

⁸⁷ Ե. Լ ա լ ա յ ե ա ն. Ջանգեզուր.- ԱՀ, Դ գիրք, Թիֆլիս, 1898, էջ 48, 90:

Եւ զգողի շարժումն.
 Եւ գայլ գազանի բերանն,
 Որ շրջի ի մէջ գիշերի.
 Երեք բնեռ Քրիստոսի,
 Մէկն ի սիրտ սև սատանի,
 Մէկն ի բերան գէլ գազանի,
 Մէկն ի շարժումն աւազակի⁸⁸:

Նորապսակներին կապ զցելն ու բացասական կապը բացելը հաճախ կատարվում է կողպեքով: Երբ թշնամիներն են կողպեքը կողպում-փակում, փեսացուն կապ է ընկնում և չի կարողանում զավակ ունենալ, որովհետև այն այլևս չեն բացում: Իսկ երբ բարեկամներն են կողպում, ճիշտ ժամանակին բաց են անում՝ փեսացուին չարքերից ազատում ու պտղաբերություն են ապահովում: Դրա համար եզր մորթելու արարողության ժամանակ փեսացուի մայրը կողպեքն արյունոտում է, բանալիով կողպում և հետո, երբ բացելու ժամանակը գալիս է, անձամբ ինքն է կողպեքը բաց անում, որպեսզի կապից զերծ պահի որդուն⁸⁹: Հատիճում գրանցած տեղեկությունների համաձայն, եթե նորապսակներին կախարդում են, նրանք գնում են գրբացի մոտ, որը պահանջում է երկու հավկիթ և մի կողպեք բերել ու առավոտյան ժամը վեցին գալ իր մոտ: Նա ձվի վրա գիր է անում, ձուն ուտեցնում է երիտասարդներին, այնուհետև կողպեքի վրա է գիր անում և պատվիրում կողպեքը բաց արած մտնել անկողին⁹⁰: “Նոր պսակվածները դյուրությամբ կը կապեն, որ տարիներով չկրնան հարսն ու փեսան մերձավորվին, զոր “Կապս” կ’ըսեն. և ասոր համար փակված կողպեք մը, կամ զոցված չախու մը, կամ հանգույց եղած բան մը կը կրեն իրենց վրա նշանածները, որպեսզի կախարդությունը չբանի իրենց վրա և որպեսզի պսակի հալավ հագած ժամանակ՝ “Մի՛ իշխեսցէ՛ ի սոսա չար աղանդ դիւսց կամ կախարդաց”. վասնզի դներ մարդկային ազգի որդեծնության թշնամի են և կ’ուզեն մեր ձեռն սպառի”⁹¹: Սևանի ավազանում փեսայի ծոցագրպանում բաց արած ծալովի դանակ են դնում, որպեսզի զերծ մնա չար կախարդանքից և “ոչ մի չար բան չկպչի նրան”⁹²:

Գուշակությունները կատարվում էին քորոցով, բանալիով, կողպեքով, դանակով, մկրատով և այլն. օրինակ՝ եթե հղի կնոջ ամուսինը քորոց գտներ, կինը տղա

⁸⁸ Ե. Լ ա լ ա յ ե ա ն. Ջաւախք.– ԱՀ, Բ գիրք, Թիֆլիս, 1897, էջ 238:

⁸⁹ ԴԱՆ, Կամո, Մարտունի, էջ 21, 31, 39:

⁹⁰ ԴԱՆ, Հատիճ, 1986, էջ 5:

⁹¹ Գ. Սր վ ա ն ձ տ յ ա ն ց. Երկեր, Երևան, 1978, էջ 164:

⁹² ԴԱՆ, Կամո, Մարտունի, էջ 14:

կունենար⁹³: Բանալիով գուշակությունը «բանալի դնել» է կոչվում. «Ով կամենում է գուշակել հիվանդի վիճակը, կորուսած իրի տեղը, յուր մտադրության հաջող կամ անհաջող ելքի մասին՝ մի բանալի է դնում ոտի տակ և կանգնում չորս փողոցների կտրված տեղում և անխոս լսում անց ու դարձ անողների խոսակցությունները և դրանցից մի եզրակացություն հանում»⁹⁴: Բանալիով էր որոշվում նաև պանդուխտի վիճակը. եթե երկար ժամանակ լուր չէին ունենում, պանդուխտի մայրը կամ կինը որևէ աղոթատան ճանապարհին բանալի էր թաղում և, անցորդների խոսակցությունները լսելով, հետևություններ էր անում⁹⁵: Բանալին բանալու համար է՝ թե՛ իրեղեն և թե՛ վերացական երևույթները, կողպեքը՝ կողպելու, թեև կողպեքի բացվելը բարի նշան էր համարվում: Համբարձման տոնի նախօրեին կանայք քակորի մեջ կողպած կողպեք էին դնում. եթե հաջորդ օրն այն բացված էր լինում, տարին հաջող էր լինելու, իսկ եթե ոչ՝ անհաջողություն և հիվանդություն⁹⁶:

Հիվանդության պատճառը գուշակում էին դանակով: Երբ որևէ սուրբ իր դեմ մեղանչելու պատճառով մարդուն պատժում էր անբուժելի հիվանդությամբ և անհրաժեշտ էր լինում պարզել, թե որ սուրբն էր դա անողը (որովհետև մի սուրբը մյուսի փոխարեն չէր բուժում), յոթ տնից մեկական դանակ էին խնդրում, բոլորը լավ մաքրում, դնում էին ջրով ամանի մեջ և յուրաքանչյուրին մի անուն դնում: Ամանի շուրջը մոմեր էին ամրացնում, վառում, ծնկի իջնում և աղոթում էին, որպեսզի ժանգոտվեր այն դանակը, որն անվանված էր հիվանդությունը տվող սրբի անունով: Ամանը թողնում էին հիվանդի սնարի մոտ և առավոտյան նայում, թե որ դանակն էր ժանգոտվել: Հետո հիվանդին սրբի մոտ էին տանում կամ բարձի տակ էին դնում այն գումարը, որով պետք է մատաղ անեին նրա համար, երբ առողջանար⁹⁷:

Հիվանդությունն բուժելիս, հատկապես եթե այն չար ոգուց էր, կրկին մետաղե առարկաներն էին օգնում: Ըստ Ախալցխայում գրի առնված վկայության՝ մոլլան, հոգեկան հիվանդի ձեռքից բռնած, աղոթքներով պտտեցնում էր խարույկի շուրջը և մյուս ձեռքի երկաթե շղթայով պարբերաբար հարվածում էր գետնին, որպեսզի չարքերը փախչեին⁹⁸:

Շնչարգելությունն ու կողացավը բուժելիս տվածուրիկ շնորհք⁹⁹ ունեցող վարպետը հարց ու պատասխանից հետո մեխը կտրուկ նետում էր հիվանդի կողքին

⁹³ Г. Бунатов. Նշվ. աշխ., էջ 190:

⁹⁴ Ե. Լալայեան. Նոր-Բայազետի գաւառ.– ԱՀ, XVII գիրք, Թիֆլիս, 1908, էջ 114:

⁹⁵ Ս. Ն.. նշվ. աշխ., էջ 316:

⁹⁶ Ե. Լալայեան. Ջաւախք, Բ գիրք, էջ 276–277:

⁹⁷ Ե. Լալայեան. Վարանդա, էջ 232–233:

⁹⁸ ԴԱՆ, Ախալքալաք, Ախալցխա, էջ 11–12:

⁹⁹ Աստուծոց կամ սրբերից տրված իբրև յատուկ շնորհ (տե՛ս Ստ. Մալխասեանց. Հայերէն բացատրական բառարան, հ. 4, Երևան, 1945, էջ 435):

դրված պղնձե թասի մեջ կամ դանակն էր կողին քսում¹⁰⁰: Հիվանդին բուժելու համար բարձի տակ դանակ ու մկրատ էին դնում: Մանիսայում երբ մեկը տկարանում էր, ախորժակը փակվում էր, «փակոց եղեր է» ասելով, տվյալ հիվանդության աղոթքը իմացողի մոտ էին տանում, որի բժժանքներն էին սրճամանով ջուրը և կարի ասեղը: Եթե ասեղն աղոթելիս կպչում էր մատին, հաստատվում էր, որ «փակոց» էր եղել: Ջուրը խմեցնում էին հիվանդին և ասեղը որոշակի տեղ գետեղում: Երեք անգամ կրկնում էին, և ախորժակը բացվում էր¹⁰¹: Ասեղով բուժում են գրի հետևանքով հիվանդացածին. այսպես՝ Հառիճում երեխա չունեցող մի հարս հիվանդացել է և տարօրինակ է իրեն պահել: Նրան տարել են գրբացի մոտ, որն ասել է, թե հարկավոր է 40 չբանեցրած ասեղ խրել նրանց տան շուրջը: Խրելուց հետո գրբացը շեմքի տակ գտել է հանգուցված գունավոր թելեր, կտորի մեջ փաթաթված թղթե հմայիլ կապված կրկին գույնզգույն թելերով: Դա թոնրի մեջ վառել են, հետո հարսն ապաքինվել է և երեխաներ է ունեցել¹⁰²: Ասեղի մասին նշենք, որ բացի մետաղե իր լինելուց, ծակող էր և ամրացնող, իրար կապող և երջանկություն բերող. օրինակ՝ Պարսկաստանում հարսնացուի գլխին կտոր են գցում և կանացից մեկն ասեղով կար է տալիս՝ կրկնելով՝ «երջանկություն են կարում»¹⁰³: Լոռիում, գրի առնված նյութերի համաձայն, երբ մեկն ուշաթափվում է, շուրջը դաշույնով կամ մեխով շրջան են գծում, և մեխը խրում կենտրոնում, որպեսզի չար ոգին ոչնչանա¹⁰⁴: Քրիում աստամնացավը հնայությամբ հետևյալ կերպ էին բուժում՝ «հրաշեկ երկաթե շիշով» դադում էին աստամը, հետո կանչում էին վարպետին: Նա քառակուսի թղթի վրա գրում էր տրլլսումը¹⁰⁵ և այն մեջտեղից բևեռով ամրացնում էր պատին: Որոշակի խոսքեր էր շնջում, հետո հիվանդին հարցնում էր, թե «ցավն անցա՞վ»: Եթե ժխտական պատասխան էր ստանում, կրկին մուրճով հարված էր հասցնում բևեռին և նորից հարցնում: Ենթադրվում էր, որ յուրաքանչյուր հարվածի հետ աստամը պետք է ամրանար¹⁰⁶:

¹⁰⁰ Բենսէ. Բուլանրի կամ Հարք գաւառ.– ԱՀ, Զ գիրք, Թիֆլիս, 1900, էջ 46–47:

¹⁰¹ Ե. Ս ա դ ա թ ի ե լ . Կախարդությունն ու թովչությունն Մանիսայի մէջ.– «Բիւրակն», թիւ 28, 7 յուլիս, 1899, էջ 439:

¹⁰² ԴԱՆ, Հառիճ, 1986, էջ 16–17:

¹⁰³ Р. А. Г а л у н о в. Средняя персидская свадьба.– Сборник Музея антропологии и этнографии, т. IX. Л., 1930, с. 190.

¹⁰⁴ ԴԱՆ, Լոռի, էջ 161:

¹⁰⁵ Նույնն է՝ թրլլսիւմ, յուրուքք, կախարդութիւն (տե՛ս Ս տ. Ս ա լ ի ս ա ս ե ա ն ց. Հայերէն բացատրական բառարան, հ. 2, Երեւան, 1945, էջ 109):

¹⁰⁶ Լ. Սր ա պ ե ա ն . Ժողովրդային բժշկութիւնն Քրիի մէջ.– «Բիւրակն», թիւ 1–2, 7 յունուար, 1899, էջ 5:

Գիշերները չվախենալու համար պողպատե որևէ առարկա պետք է դնել գլխի տակ¹⁰⁷: Վարանդայում վախը բժշկելու համար բամբակի մեջ մեխ էին ցցում և թաղում շեմքում կամ այն հանգուցյալի գերեզմանում, որից վախեցել էր հիվանդը¹⁰⁸:

Երկաթն ու պողպատը պաշտպանում էին հանգուցյալին վերագրվող վտանգներից. Շնող գյուղում, օրինակ, մի կաղ մարդ է եղել Պետտ անունով: Նա գիշերներն էր գնում մարդկանց տուն. այդ պատճառով կարծում էին, թե նա էր մարդկանց “հոգիներն առնում”: Երբ նա մահացել էր, նրա գերեզմանի վրա կրակ էին վառել: Մի քանի օր հետո գերեզմանի հողը ճաքել էր, դա, իբր, նշանակել է, որ նա մի “օքմին էլ ա ուզել” (որ մի մարդ էլ մահանա): Այդ ժամանակ մարդիկ նրա գերեզմանի երկու կողմում չորս շամփուր են խրել, սրտի տեղում՝ սուր երկաթներ, “որ բոլորովին հանգչի, արմատները չորանան և ժած չգա”: Այստեղ համարվում էր, որ երբ երազում հանգուցյալը սպառնում էր որևէ մեկին տանել, նրա գերեզմանին շամփուր էին խրում՝ երկուսը գլխի մոտ, երկուսը՝ ոտքերի, կամ հանգուցյալի հարազատներից գաղտնի դաշույն էին խրում սրտի տեղում¹⁰⁹:

Բարիք բերող ամենատարածված միջոցներից էր պայտը: Պայտն ամրացվում էր տան դռանը, մայր սյանը, շեմին, մուտքի գլխին: Եթե կոր մասը ներքևում է, բարիքը բաց կողմից է ներս լցվում: Աշոցքում “ձիու նալը ձիու մեխով, յոթը տեղով խփում են դռանը”¹¹⁰, Ախալքալաքում և Ախալցխայում՝ “որպեսզի տանը վտանգ չգա, չարիք չպատահի, միշտ հաջողություն լինի, երջանկությունը կոփվի, պայտը թաղում են շեմքի տակ, ամրացնում ներսից կամ դրսից, վերևից կամ ներքևից: Այն բախտ է բերում և հեռու պահում չար աչքից”: Ախալքալաքում ոսկերչական արհեստանոցի շեմին, հատակի կենտրոնում ներսի կողմից պայտ էր մեխված¹¹¹: Ծառերի և բանջարանոցի բերքատվությունն ապահովելու համար պայտ են կապում ծառին¹¹²: Համբարձման գիշերը տանտիկիները մեխ և փուշ էին կապում խնոցուն և “հեծնում”, որպեսզի կարագն առատ լիներ¹¹³:

Ժողովրդական հավատալիքներում բարեբեր խորհրդանիշներից է բանալին (հմմտ. “հաջողության բանալի”, “հաղթանակի բանալի”, “սրտի բանալի” և այլն): Բարիք, զավակներ ու, առհասարակ, երջանկություն ապահովելու համար բանալիներ են պատկերվել նույնիսկ գորգերի վրա, ինչպես Շատին գյուղում (Եղեգնաձորի շրջան) գործված XIX դ. գորգի նախշերում (Հայաստանի պատմության թան-

¹⁰⁷ ԴԱՆ, Պտղնի, էջ 1:

¹⁰⁸ Ե. Լ ա լ ա յ ե ա ն. Վարանդա, էջ 235:

¹⁰⁹ ԴԱՆ, Լոռի, էջ 114–115, 117–118, 154:

¹¹⁰ ԴԱՆ, Ղուկասյան, 1980, էջ 3–4:

¹¹¹ ԴԱՆ, Ախալքալաք, Ախալցխա, էջ 5, 13:

¹¹² ԴԱՆ, Անգեղակոթ, 1983, էջ 1:

¹¹³ Ե. Լ ա լ ա յ ե ա ն. Նոր-Բայազետի գալառ, XVII դար, էջ 111:

գարան, ֆոնդային - 8433): Բանալին Նոր Կտակարանում երկնքի արքայության դռներն է բացում. Հիսուսը Միմոնին ասում է. “Եւ քեզ պիտի տամ երկնքի արքայութեան բանալիները, եւ ինչ որ մի անգամ կապես երկրի վրա կապուած պիտի լինի երկնքում: Եւ ինչ որ արձակես երկրի վրայ, արձակուած պիտի լինի երկնքում”¹¹⁴: Դրախտի դռան բանալին հիշատակվում է նաև Չատկի երգում՝

Ճրագ, ճրագ, ճշմարիտ,
Ճշմարիտ է Մարգարիտ,
Անմահական բանալիք,
Տար դրախտի դուռը բաց,
Քաղի անթառամ ծաղիկ,
Բեր դիր գլխիս տակ,
Քնեմ քունս տանի,
Վեր կենամ երազս բարի,
Ինչ խնդրեմ՝ Տերը կատարի¹¹⁵:

Բնության տարերքը կարգավորելիս կրկին դիմում էին մետաղե առարկաներին: Կայծակից տունը պաշտպանելու համար պողպատի կտորները դնում էին չորս անկյուններում¹¹⁶: Մարուխան գյուղում անձրևը դադարեցնելու համար խաչերկաթը տաքացնում, դուրս են դնում և վրան աղ լցնում: Կարկուտը դադարեցնելու համար Ծաղկաշեն գյուղում (Կամոյի շրջան) շամփուր կամ խաչերկաթ են դուրս գցում¹¹⁷: Կարկուտն ամենուրեք խաչերկաթով են դադարեցնում՝ գցում են դռան շենքի առաջ կամ որևէ տեղ՝ կարկուտի տակ¹¹⁸: Անձրևն ու կարկուտը կտրելու նպատակով Անգեղակոթում դանակն աղոթում են՝ “Մուրբ Քամու խաչ, Մուրբ Ստեփանոս, Մուրբ Մարիամ Աստվածածին” ասելով՝ խաչակնքվում են և դուրս են գցում¹¹⁹: Անձրև բերելու համար խաչերկաթը դուրսն են դնում, իսկ երբ չափազանց շատ է գալիս, այն “դաղում են”, որպեսզի անձրևը կտրվի¹²⁰: Երբեմն այլ միջոցների

¹¹⁴ Մ ա տ թ է ո ս. ԺԶ, 19:

¹¹⁵ Ք ա ջ բ եր ու ի. Հայկական սովորություններ.– ԱՀ, VII–VIII գիրք, Թիֆլիս, 1901, էջ 129:

¹¹⁶ Ф. И. Д ж е й р а н о в. Селение Чайкенд Елисаветпольского уезда, той же губернии.– СМОМПК, отд. II. Тифлис, 1898, с. 91.

¹¹⁷ ԴԱՆ, Կամո, Մարտունի, էջ 16, 27:

¹¹⁸ Տ. Վ. Պ ա լ է ա ն. Նախապաշարմունք, գուշակությունք, հմայք Կեսարիա եւ շրջակաները.– “Բիրական”, թիւ 18, 28 ապրիլ, 1899, էջ 280, Ս. Մ ո վ ս ի ս յ ա ն. Հարք.– Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 3, Երևան, 1972, էջ 65:

¹¹⁹ ԴԱՆ, Անգեղակոթ, էջ 3:

¹²⁰ ԴԱՆ, Կամո, Մարտունի, էջ 36:

էին դիմում՝ Վարանդայում վառում էին Տեառնդառաջի մոմերը, շամփուրները խաչաձև դնում, քսկարենքը (եռոտանին) հակառակ դարձնում, Ձատկի ձվի կճեպները և նույն օրվա մատաղի ոսկորները դնում էին դռան մոտ՝ կարկուտը կտրվում էր¹²¹:

Լուսնի խավարման ժամանակ պղինձն ու երկաթը հարվածում են իրար, որպեսզի «լուսնին օգնեն ազատվել իրեն փակող հրեշտակներից»¹²², քանի որ անցանկալի երևույթներից, իբր, կարելի էր ձայնի ուժով ազատվել: Հրացանով և ասորձանակով կրակելիս նույնպես թե՛ նյութն է կարևորվում, թե՛ ձայնը:

Զենքերի, գործիքների ու սարքերի փոքրիկ օրինակները հմայական պահպանակներ են, ինչպես Վարդան Պետոյանի հիշատակած Սասունում սարքվող խոփերը: Վառ օրինակներից են Հայաստանի պատմության թանգարանում պահվող, 1900 թ. Վանում պատրաստված մանկական հմայական պահպանակ-ապարանջանի¹²³ կախիկները, որոնցից են ասորձանակը, դաշույնը, թուրը, սակրը, կացինը, ուրագը, սանդերքը, մկրատը, բանալին և կողպեքը: Կարևոր է նշել, որ մետաղե առարկաները բրոնզի դարաշրջանից մինչև այժմ պահպանում են իրենց գերբնական բազմաբովանդակ և, հատկապես, չարխափան ու բարեբեր հատկանիշները, որոնք գալիս են նյութի՝ մետաղների պաշտամունքից: Բացի այդ, նրանց գորությունն անմիջականորեն կապվում է նաև այդ առարկաները ստեղծողի՝ դարբնի հետ, որն, ինչպես նշվեց, բարու համար զենք պատրաստողն է, ամպրոպամարտիկ է և արարիչ¹²⁴:

МЕТАЛЛИЧЕСКИЕ ИНСТРУМЕНТЫ, ОРУЖИЕ И УСТРОЙСТВА В МАГИИ

АСТХИК ИСРАЕЛЯН

Резюме

В народных верованиях сверхъестественные свойства определенных предметов зависят от ряда факторов, в частности, от материалов – металлов, которые имеют небесное происхождение и символизируют космическую энергию. Железо, сталь, медь упоминаются в заклинаниях, употребляются в различных церемониях и ритуалах: например, бездетные женщины забивали железные гвозди в священный камень, символизирующий пуп во время паомничества. В свадебном обряде меч, перочинный нож и замок с ключом были необходи-

¹²¹ Ե. Լ ա լ ա յ ե ա ն. Վարանդա, էջ 244:

¹²² ԴԱՆ, Ղափան, 1981, էջ 4-5:

¹²³ Ա. Ի սր ա յ է լ յ ա ն. Մանկական եզակի ապարանջան.– Հայաստանի մայրաքաղաքները, գիրք I, Վան, Երևան, 2013, էջ 256-265:

¹²⁴ Ա. Թ ա դ և ո ս յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 180:

мыми предметами. Во время родов цепь, плуг, мотыга, вертел, серп, ключ, нож, ножницы, выстрелы из пистолета и ружья защищали мать и новорожденного от злых духов. Детей в течение 40 дней после рождения защищали от злых сил чесалкой для шерсти, напильником (который клали под подушку), вертелом, кочергой, ножом, ножницами, иголками. Гвоздь, иголка, цепь, подкова, замок и монеты (которые закапывали в фундамент жилища) приносили счастье, удачу, благосостояние и охраняли дом от сглаза и злых духов. От града, дождей и засухи защищались кочергой и ножом. Причины болезней угадывали и лечили гвоздями, мечом, молотом, иголками, ножами, булавками, ножницами. Опахивание земли металлическими орудиями или вычерчивание круга вертелом ограждало от болезней и злых духов. Вертелы и кинжалы защищали от козней души покойника. В народных верованиях особо почитался кузнец – создатель металлических орудий, оружия, амулетов, в которых нуждались люди. Ему приписывались мифологические черты демиурга, громовержца или помощника громовержца.

METAL WEAPONS, TOOLS AND DEVICES IN MAGIC

ASTGHIK ISRAELYAN

Summary

In popular beliefs the supernatural properties of certain objects depend on a number of factors, in particular on the metals, which have celestial origin and symbolize cosmic energy. Iron, copper and steel are mentioned in incantations, they are applied in different religious rites, e.g. during the pilgrimage childless women hammered iron nails into the sacred stone symbolizing navel. In wedding ceremony swords, penknives and key locks were necessary objects. At childbirth chain, plough, sickle, hoe, sword, key, shotgun and pistol shot protected the newborn child and its mother from the evil spirits. During 40 days after the child's birth swords, keys, skewers, wool scratchers, poker, scissors, files were necessary to defend children from the evil. Nails, horseshoes, chains, needles, locks and coins (which were buried in the foundation of the house) brought happiness, success, welfare and protected the house from evil eye and evil spirits. Poker and knife defended from rain, hail and drought. While healing and in divination practices nails, swords, hammers, needles, pins, knives, scissors were used. Plowing the land with metal tools or drawing a circle with a spit shields from diseases and evil spirits. Poker and dagger defended from the intrigues of the deceased's soul. In folk beliefs the blacksmith who made the weapons and amulets protecting people, was especially regarded as the mythological features of the Demiurge – the God of Thunder or the assistant of the Thunderer, were ascribed to him.